

ІСТОРІОГРАФІЧНІ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ

УДК 351.746.1:930.25](477.43/.44+477.72/.74)«1928/1938»

Сергій ГУЛА*

Сучасні тенденції та проблеми історіографії діяльності радянських органів державної безпеки на Поділлі (1928–1938 рр.)

У статті розкрито окремі аспекти історичних досліджень діяльності радянських органів державної безпеки на території Поділля в 1928–1938 рр.

Ключові слова: історіографія, Поділля, органи державної безпеки, державний терор, політичні репресії.

Історія становлення, розвитку та діяльності ВНК–ДПУ–НКВС–КДБ завжди викликала неабиякий інтерес громадськості та дослідників. Така увага обумовлена тим, що органи державної безпеки від початку існування були таємною політичною

поліцією комуністичного режиму й реалізовували функції державного терору та проведення масових політичних репресій. Результатом їх дій були мільйони знищених людей та десятки мільйонів скалічених доль.

Упродовж останніх десятиліть історики провели ґрунтовні дослідження щодо створення, принципів функціонування органів держбезпеки, взаємовідносин їхніх очільників та партійно-радянського керівництва. Окремі фахівці аналізували репресивну діяльність цих органів не лише на рівні СРСР, але й радянської України та її регіонів. Тож метою цієї статті є спроба аналізу історіографічного доробку з проблем діяльності органів державної безпеки на Поділлі впродовж 1928–1938 рр. Цей період позначено сплеском державного терору, потужними хвилями політичних репресій, що здійснювалися за ініціативи партійних вождів. Зрозуміло, що за часів СРСР вивчати таку діяльність було неможливо. Проблематика досліджувалася за кордоном та на українських землях, не підконтрольних більшовикам¹. Окремі аспекти радянського державного терору з'ясовували українські та російські дослідники в еміграції, а також історики західних країн.

Однією з перших у цьому напрямі досліджень стала праця С. Мельгунова, в якій розкрито різні сторони «червоного терору», починаючи від офіційно задекларованої позиції більшовиків і закінчуючи описами катівень НК. Про діяльність чекістів на Поділлі автор, зокрема, зазначав:

«В Подільській губернії розкрито 5 контрреволюційних організацій, що охоплювали все Поділля»².

Щодо методів діяльності надзвичайних комісій дослідник писав:

«У місцевої НК (про Мінську НК. – С. Г.), як і в Подільській і Волинській, є спеціальна справа – “очищати” губернії від осіб, які

¹ Білокінь С.І. Історіографія державного терору й тероризму в СРСР: проблеми систематизації й періодизації // Політичні репресії в Україні (1917–1980-ті рр.): Бібліографічний покажчик / Авт. вступ. ст. С. Білокінь, Р. Подкур, О. Рубльов; упор.: С. Калитко, О. Рубльов, Р. Подкур, Л. Шевченко. – К.; Житомир: Полісся, 2007. – С. 36–66.

² Мельгунов С. П. Красный террор в России 1917–1923 гг. – Берлин: Ватага, 1924. – С. 73.

* Гула Сергій Анатолійович – аспірант Інституту історії України НАН України.

проявляли прихильність до Польщі в період перебування у цих місцях польського війська: масові арешти, виселення у центральні губернії, розстріли – така форма цього очищення»³.

Праця С. Мельгунова впродовж багатьох років справляла серйозний вплив на розуміння громадськістю Заходу⁴ терористичної природи комуністичного режиму у СРСР. Не менш значущою для вивчення політичних репресій стала надрукована у Франції в 1973–1975 рр. книга О. Солженіцина⁵. Автор – колишній політв'язень – зібрав величезну колекцію свідчень повсякденності в радянських таборах, зокрема ув'язнених українців.

Серед закордонних українських видань, що присвячені проблемам репресій та діяльності каральних органів на Поділлі, слід відзначити книгу, в якій уміщено опис репресій, організованих радянськими органами держбезпеки на Вінниччині в 1921–1922, 1929–1931, 1937–1938 рр.⁶ Подано інформацію про голод 1932–1934 рр., дані про здійснену 1943 р. ексгумацію місць масових розстрілів вінничан у 1937–1938 рр. тощо. Інша праця з цієї ж тематики вирізняється зібраними документами і матеріалами про репресії 1937–1938 рр. на Поділлі (розкопки могил, ідентифікація тіл убитих, свідчення родичів репресованих)⁷.

Серед представників західної радянології відзначимо Дж. Госкінга та Н. Верта⁸. Хоча автори не акцентували особливу увагу на органах держбезпеки, проте в їхніх працях описано становлення тоталітарного механізму влади, що спрямовував цю специфічну діяльність. Так, Н. Верт осмислював проблему сталінського терору у широкому історичному контексті. На його думку, однією з причин відновлення системних репресій із 1928 р. стало

те, що для Й. Сталіна Україна була політично вразливою та слабкою ланкою радянської системи. Вихід із цієї ситуації кремлівський вождь бачив у політиці державного терору⁹. Для цього він використав «каральний меч» революції – органи держбезпеки, що означало «оформлення та легалізацію системи терору як засобу вирішення конфліктів між державою та суспільством»¹⁰. Проблему конфлікту між радянською владою та суспільством досліджували Й. Баберовський та С. Куртуа¹¹. Фахівці подали критичний погляд на природу більшовизму, характер радянської влади, показали градацію репресивної системи, розкрили її суть і визначили причинно-наслідкові зв'язки каральних процесів, що відбувалися за більшовицького режиму.

У радянській Україні перші спроби об'єктивно висвітлити історію політичних репресій та діяльність каральних органів починаються з другої половини 1980-х рр. У ході «перебудови» та «гласності» відбувалися дискусії з приводу дослідження трагічних «білих плям» історії. Актуалізувалася проблема реабілітації жертв політичних експериментів «червоних вождів». Проте повноцінний науковий аналіз репресій і ролі в них органів держбезпеки був ще попереду. Це пояснювалося відсутністю нової методологічної бази, засекреченістю документів та перебуванням на ключових наукових посадах «ідеологів комунізму». Офіційна позиція тодішнього політичного керівництва СРСР зводила репресії та каральну діяльність органів держбезпеки до політики Й. Сталіна: на нього покладалася відповідальність за відхід від «ленінських методів» і застосування масового терору¹².

⁹ Верт Н. Террор и беспорядок: Сталинизм как система. – М.: РОССПЭН, 2010. – С. 106.

¹⁰ Верт Н., Куртуа С. Держава проти власного народу // Куртуа С., Верт Н., Панне Ж.-Л. та ін. Чорна книга комунізму: Злочини, терор і репресії. – Львів: Афіша, 2008. – С. 124.

¹¹ Баберовскі Й. Червоний терор: Історія сталінізму / Пер. з нім. О. Маєвський. – К.: К.І.С., 2007. – 248 с.; Чорна книга комунізму: Злочини терору і репресії. – Львів: Афіша, 2008. – 712 с.

¹² Подкур Р.Ю., Рубльов О.С. Історіографія політичних репресій в Україні (друга половина 1980-х – 1990-ті рр.) // Політичні репресії в Україні (1917–1980-ті рр.): Бібліографічний покажчик. – С. 10–11.

³ Мельгунов С. П. Красный террор в России 1917–1923 гг. – С. 73.

⁴ Тут цей термін означає території у світі, що знаходилися поза межами СРСР та «соціалістичного табору».

⁵ Солженицын А.И. Архипелаг ГУЛАГ: Опыт художественного исследования, 1918–1956: В 3 т. – Paris: YMCA-Press, 1973–1975.

⁶ Злочин Москви у Вінниці: історична література. – New York, 1951. – 55 с.

⁷ Драган А. Пам'ятаймо про Вінницю. – Джерсі-Сіті: Свобода, 1986. – 48 с.

⁸ Хоскинг Д. История Советского Союза 1917–1991. – М.: Вагриус, 1995. – 511 с.; Верт Н. История советской державы. – К., 1996. – 463 с.

Переломом для історичної науки й досліджень став розпад СРСР. Проголошення незалежності України, демократичних свобод, політичного плюралізму дозволило скасувати політико-ідеологічний тиск на історичну науку. Розпочався повноцінний процес наукового вивчення раніше заборонених тем. Увагу фахівців привернуло дослідження Р. Конквеста, написане 1968 р.¹³ Ця праця справила чималий вплив на подальший аналіз політики комуністичних вождів та дискусію щодо історії СРСР. Інші студії автора також проливали світло на «темні сторінки» радянського минулого, зокрема на діяльність органів держбезпеки¹⁴.

Останніми роками відбулася низка регіональних, усеукраїнських та міжнародних конференцій, круглих столів з актуальних проблем дослідження державного терору й репресій. Історіографічний доробок вимірюється тисячами наукових статей, брошур, монографій. Основний масив із тематики репресій відображено у двох найвагоміших сучасних бібліографічних покажчиках¹⁵. У першому поряд із виданнями часів незалежної України до переліку включено також публікації радянського періоду, в яких ідеться про основні політичні процеси 1930-х рр., маловідомі постаті вітчизняних діячів політики та культури. Бібліографію структуровано в алфавітному порядку. У другому бібліографічному виданні, що нараховує понад 4 тис. позицій, праці згруповано тематично. Обидві книги надзвичайно цінні для дослідників, адже полегшують пошук потрібних праць та допомагають визначити проблеми подальшого наукового пошуку. Попри наявність таких видань, усе ж існує потреба наукового аналізу основних проблем і тенденцій вітчизняної історіографії у вивченні діяльності органів державної безпеки, внеску

¹³ Конквест Р. Великий терор: Сталінські чистки тридцятих років. – Львів: Волинська мистецька агенція «Терен», 2009. – 880 с.

¹⁴ Конквест Р. Жнива скорботи. – К.: Либідь, 2003. – 275 с.; Його ж. Роздуми над сплюндрованим сторіччям. – К., 2003. – 371 с.

¹⁵ Політичні репресії в Україні (1917–1980-ті рр.): Бібліографічний покажчик. – К.; Житомир, 2007. – 456 с.; Репресії в Україні (1917–1990 рр.): Наук.-допом. бібліографічний покажчик / Авт.-упор. Є. К. Бабич, В. В. Патока; наук. ред., авт. вступ. ст. С. І. Білокінь. – К.: Смолоскип, 2007. – 519 с.

дослідників, котрі визначали напрями розвитку професійної історичної думки.

Однією з перших праць, що присвячена створенню та діяльності ВУНК, була монографія Л. Маймескулова, А. Рогожина, В. Сташиса¹⁶. Автори, аналізуючи процес створення надзвичайних органів на території України, дійшли висновку, що ВУНК виникла за зразком ВНК, і наголошували на подібності та єдності цих двох структур. Хоча праця хронологічно завершується 1922 р., вона подає уявлення про формування основних засад діяльності органів державної безпеки.

Новий масштаб дослідження проблем терору та діяльності репресивних органів започаткував Ю. Шаповал, який особливу увагу приділив сталінізму¹⁷. Він одним із перших використав раніше засекречені та невідомі документи з відомчих архівів. У співпраці з В. Пристайком опублікував матеріали «справи Спілки визволення України», розкривши механізм її фальсифікації¹⁸. В. Золотарьов і Ю. Шаповал досліджували життя та діяльність очільників органів держбезпеки¹⁹. Фахівці використали антропологічний підхід, що, безумовно, важливо для розуміння особ-

¹⁶ Маймескулов Л.Н., Рогожин А.И., Сташис В.В. Всеукраинская чрезвычайная комиссия (1918–1922). – Харків: Основа, 1990. – 345 с.

¹⁷ Шаповал Ю.І. У ті трагічні роки: Сталінізм на Україні. – К.: Політвидав України, 1990. – 142 с.; Його ж. Україна 20–50-х рр.: сторінки ненаписаної історії. – К.: Наук. думка, 1993. – 350 с.; Його ж. Політичний терор в Україні 20–50-ті рр. XX ст.: Важкий тягар тоталітаризму – пошуки істини тривають // День – 2001. – 1 вересня.

¹⁸ Шаповал Ю., Пристайко В. Справа «Спілки визволення України»: невідомі документи і факти. – К.: Інтел, 1995. – 448 с.; Їх же. Фарс з трагічним фіналом // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1994. – № 1. – С. 190–199.

¹⁹ Золотарьов В. Чекисти 20-х – 30-х: матеріали до біографічного словника // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1994. – № 1. – С. 168–177; 1995. – № 1. – С. 334–341; Його ж. Комісар держбезпеки 3-го рангу: сторінки біографії Василя Іванова // Там само. – 1999. – № 1/2 (10/11). – С. 367–387; Його ж. Начальницький склад НКВС УСРР у середині 30-х рр. // Там само. – 2001. – № 2. – С. 326–342; Його ж. Керівний склад НКВС УРСР під час «великого терору» (1936–1938 рр.): соціально-статистичний аналіз // Там само. – 2009. – № 2. – С. 86–115; Шаповал Ю.І., Золотарьов В.А. Всеволод Балицький: особа, час, оточення. – К.: Стило, 2002. – 466 с.

ливостей функціонування всього репресивного апарату, адже коли в руках людини з'являлися його важелі – це завжди відбивалося на формі та спрямованості каральних заходів.

Діяльність радянських органів державної безпеки досліджували І. Білас та С. Білокінь. Перший працював у двох дискурсах – суспільно-політичному та історико-правовому. Дослідник розкрив генезу відносин між більшовицькою Росією та Україною. Особливу увагу звернено на встановлення радянської влади та розгортання мережі державних репресивних структур. Автор проаналізував численні матеріали і зробив критичні висновки щодо діяльності органів ВУНК та її взаємовідносин із ВНК²⁰. Праця С. Білокіня насичена фактологічним матеріалом та містить перелік злочинів більшовицької системи²¹.

Серед дослідників викликають резонанс праці В. Даниленка, Г. Касьянова, С. Кульчицького, котрі зробили чималий внесок у розвиток досліджень діяльності органів держбезпеки, вивчаючи політику сталінізму на території України²². Зазначимо, що вони використали значні масиви документів, які стосуються Вінниччини та Поділля загалом.

Так, праці С. Кульчицького характеризуються новим підходом у висвітленні проблеми взаємодії кремлівської верхівки та України. Дослідник сформував концепцію російсько-радянського субцентру влади в УСРР, що дає уявлення про механізми реалізації більшовицької політики, у тому числі й репресивної²³.

²⁰ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні: 1917–1953 рр.: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2 кн. – К.: Либідь; Військо України, 1994. – Кн. 1. – 432 с.

²¹ Білокінь С.І. Масовий терор як засіб державного управління СРСР (1917–1941): джерелознавче дослідження. – К., 1999. – 448 с.

²² Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки. – К.: Либідь, 1991. – 344 с.; Даниленко В.М., Касьянов Г.В. Сталінізм і українська інтелігенція (20–30-і роки). – К.: Наук. думка, 1991. – 96 с.

²³ Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – К.: Основи, 1996. – 396 с.; Його ж. Утворення СРСР: Нові погляди // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів: Ін-т українозн. ім. І. Крип'якевича НАН України, 2006–2007. – Вип. 15. – С. 684–699.

Розглядаючи еволюцію системи державних каральних органів, С. Кульчицький, насамперед, розмежував терміни «радянські органи державної безпеки» та «спецслужби» як загальне й часткове, адже другі – це складова системи перших. За слушним зауваженням історика,

«система державної безпеки являла собою репресивну владну вертикаль, органічно поєднану з двома іншими вертикалями – диктаторсько-компартиною і управлінською радянською»²⁴.

Автор довів, що органи ВНК–ДПУ були своєрідною «державою в державі». Із початком «революції згори» Й. Сталін підпорядкував органи державної безпеки особисто собі, що надало йому необмежену владу та великий простір для політичних маневрів²⁵. Окремий масив склали напрацювання фахівця щодо проблеми Голодомору 1932–1933 рр.²⁶ Результати багатогранної діяльності історика синтезовано у фундаментальній праці «Червоний виклик»²⁷, де чимало уваги відведено сталінському «Великому перелому» та державному терору.

Принагідно зауважимо, що подією в українському історіографічному процесі стала поява ґрунтовної колективної монографії за загальною редакцією В. Смоля, в якій доробок С. Кульчицького надзвичайно вагомий²⁸. Зокрема, він проаналізував більшовицький терор проти селянства та дійшов аргументова-

²⁴ Кульчицький С. Вертикаль державної безпеки в системі диктатури більшовицьких вождів (1917–1938 рр.) // Радянські органи державної безпеки в Україні (1918–1991 рр.): історія, структура, функції: Мат. круглого столу 19 грудня 2013 р., м. Київ / Упор. О. Г. Бажан, Р. Ю. Подкур. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. – С. 17.

²⁵ Там само. – С. 34.

²⁶ Кульчицький С.В. Ціна «великого перелому». – К.: Україна, 1991. – 430 с.; Його ж. Україна між двома світовими війнами (1921–1939 рр.). – К.: Альтернативи, 1999. – 366 с.; Його ж. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. – К.: Наш час, 2008. – 424 с.

²⁷ Кульчицький С.В. Червоний виклик: Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі: У 3 кн. – К.: Темпора, 2013.

²⁸ Політичний терор і тероризм в Україні: XIX–XX ст.: Історичні нариси / Д. В. Архирейський, О. Г. Бажан, Т. Б. Бикова та ін. – К.: Наук. думка, 2002. – 952 с.

ного висновку про використання Й. Сталіним і його поплічниками терористичної політики розкуркулення для загнання українських селян у колгоспи. Аби змусити колгоспників працювати у громадському господарстві, держава вдалася до терору голодом²⁹. У контексті здійснення радянського терору достатньо уваги приділено й органам державної безпеки. Так, В. Ченцов та В. Архирейський визначили їх роль і місце у системі державного управління, проаналізували процес створення, організації та легалізації. Останнє відбувалося завдяки доволі широкому та не чітко окресленому правовому полю для діяльності ВНК-ДПУ, що забезпечило нібито «законність» державного терору. Автори резюмують, що

«будучи невід'ємною частиною державного апарату, органи державної безпеки виконували завдання, обумовлені курсом політичного керівництва»³⁰.

Розглядаючи Голодомори в Україні як наслідок діяльності каральних органів, необхідно відзначити таких дослідників у цій царині, як Ю. Шаповал, В. Марочко, О. Веселова, О. Мовчан, В. Нікольський³¹. Так, останній здійснив історико-статистичне дослідження репресивної діяльності органів держбезпеки³².

²⁹ Політичний терор і тероризм в Україні: XIX–XX ст.: Історичні нариси. – С. 397.

³⁰ Там само. – С. 241.

³¹ Шаповал Ю. Україна XX століття: Особи та події в контексті важкої історії. – К.: Генеза, 2001. – 560 с.; Марочко В. Голод на Україні (1931–1933 рр.): причини та наслідки // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К., 1991. – Вип. 1. – С. 59–65; Його ж. Національний аспект Голодомору 1932–1933 рр. в Україні // Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки: Міжнар. конф., Київ, 9–10 вересня 1993. – К., 1995. – С. 66–74; Веселова О.М., Марочко В.І., Мовчан О.М. Голодомори в Україні 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: Злочини проти народу. – К.; Нью-Йорк: М.П. Коць, 2000. – 270 с.; Нікольський В. Репресивна діяльність органів ГПУ під час голодомору в УСРР (1932–1933 рр.) // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2001. – № 2 (17). – С. 477–495.

³² Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х рр. – 1930-ті рр.): Історико-статистичне дослідження. – Донецьк: Вид-во ДонНУ, 2003. – 624 с.

Важливе місце в історіографічному доробку належить науково-документальному виданню, підготовленому на основі документів ДПУ-НКВС³³. С. Кокін розглянув діяльність органів держбезпеки у здійсненні насильницької хлібозаготівельної кампанії, колективізації та політики розкуркулення³⁴. Саме терористична діяльність вищеназваних структур дозволила радянській владі зламати село, зробивши з нього сировинний придаток для сталінської форсованої індустріалізації. У виданні вміщено цікаві документи. Так, у доповідній записці голови ДПУ УСРР С. Реденса генеральному секретареві ЦК КП(б)У С. Косіорові про заходи із проведення операції проти «куркульсько-петлюрівських та контрреволюційних елементів» від 22 листопада 1932 р. зазначено, що по Вінницькій області за лінією особливого відділу ДПУ до ліквідації подано 41 агентурну справу (315 осіб), а за лінією секретно-політичного відділу – 35 групових агентурних розробок (198 осіб).

Чимало наукових праць присвячено сфабрикованим органами НКВС справам проти окремих соціальних груп – інтелігенції, працівників промисловості, робітників³⁵, командирського складу Червоної армії³⁶. У дослідженнях доведено, що людей без-

³³ Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД. – К.: ВД «Києво-Могилянська академія», 2008. – 604 с.

³⁴ Кокін С. Голодомор в Україні і ДПУ // Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД. – С. 62–77.

³⁵ Гнітько С. «Кадри вирішують все...»: До 70-річчя судових процесів над технічною інтелігенцією // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1998. – № 1/2 (6/7). – С. 80–95; Його ж. «Український інженерний центр» – філіал «Промпартії» в Україні (1930–1931 рр.) // Там само. – 1999. – № 1/2 (10/11). – С. 142–154; Марочко В. Справа «Контрреволюційної шкідницької організації в сільському господарстві УСРР»: механізм і наслідки терору // Там само. – 1998. – № 1/2 (6/7). – С. 96–105; Трубенюк О. Українське робітництво за умов наступу тоталітаризму (друга половина 20-х – початок 30-х рр.) // Там само. – 2000. – № 2/4 (13/15). – С. 55–81.

³⁶ Кокін С.А., Пшенніков О.М. Без строку давності: До 60-річчя «викриття» органами НКВС так званої «військово-фашистської змови в Червоній армії» // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1997. – № 1/2 (4/5). – С. 135–168; 1998. – № 1/2 (6/7). – С. 135–173; 1999. – № 1/2 (10/11). – С. 169–207; 2000. – № 2/4 (13/15). – С. 113–128.

підставно звинувачували у «шкідництві», «саботажі», «шовіністичному націоналізмі», «контрреволюційній діяльності», «шпигунстві» та об'єднували у «групи», «організації», «центри», «партії». Робилося це задля недопущення опору радянській владі та винищення мислячих представників соціуму. Інша мета полягала у знятті відповідальності з комуністичної верхівки за провали у плановій економічній політиці.

Для розуміння специфіки діяльності органів ВНК–ДПУ–НКВС важливі дослідження, присвячені «селянському питанню» – настроям та реакції цієї соціальної категорії на різні заходи радянської влади на селі. Зокрема, у праці В. Васильєва й Л. Віоли³⁷ продемонстровано закономірності та хвилі селянського опору насильницькій колективізації і розкуркуленню. Дослідники використовували матеріали фондів Державного архіву Вінницької області, що стосуються оперативної роботи органів держбезпеки – доповідні записки, інформаційні зведення, протоколи допитів заарештованих, які дають можливість простежити їх діяльність на території Поділля.

Увагу істориків привертають й інші праці В. Васильєва з цієї тематики³⁸, а окремі його студії присвячено дослідженню різних аспектів «Великого терору»³⁹. Проблеми взаємовідносин більшовицької влади та селянства присвятили свої розробки

³⁷ Васильєв В., Віола Л. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930 рр.). – Вінниця: Логос, 1997. – 536 с.

³⁸ Васильєв В.Ю. Селянський опір колективізації в Україні (1930-ті рр.) // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. – К., 2005. – Вип. 31. – С. 140–150; Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ: 1932–1933 рр. / За ред. В. Васильєва, Ю. Шаповала. – К.: Генеза, 2001. – 399 с.

³⁹ Васильєв В. 30-е годы на Украине // Коммунист. – 1990. – № 7. – С. 77–82; Васильєв В. Механізми «великого терору»: місцевий зріз (діяльність обласних УНКВС УРСР у лютому–листопаді 1938 р.) // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2007. – № 1. – С. 135–158; Його ж. Оперативний наказ № 00447 НКВС СРСР та його виконання в УРСР: проблеми наукового дослідження // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. – К., 2008. – Вип. 35. – С. 116–137; Його ж. Особливості репресій в управлінських структурах УРСР в період «великого терору» (1937–1938 рр.) // Там само. – Вип. 34. – С. 177–197.

чимало інших фахівців, які певною мірою розкрили зміст діяльності радянських каральних органів⁴⁰.

Окремим питанням у контексті державного терору стало здійснення органами держбезпеки репресій проти національних меншин. Із цієї проблеми існує чималий доробок завдяки дослідженням О. Рубльова, В. Репринцева, Ю. Луцького⁴¹. Репресії, спрямовані проти культури та церкви, досліджували Н. Рубльова, О. Бажан, О. Тригуб⁴². Спеціальні випуски науково-документального журналу «3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ» повністю присвячено висвітленню становища Римо-католицької та Української автокефальної православної церков в умовах комуністичної системи⁴³. Тут розкрито використання владою органів державної безпеки як головного інструменту реалізації

⁴⁰ Архирейський Д., Ченцов В. Влада і селянство в Україні у 20-ті рр. // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1999. – № 1/2 (10/11). – С. 87–127; Капустян Г. Опір українського селянства політиці правлячого режиму наприкінці 1920-х рр.: маловідомий епізод // Там само. – 2003. – № 1 (20). – С. 60–65; Його ж. «Надзвичайщина» та селянський опір в Україні (кінець 1920-х рр.) // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. – К., 2005. – Вип. 31. – С. 21–33; Хоптяр Ю.А. Судочинство і селянство України в 1929–1933 рр. // Там само. – С. 151–160.

⁴¹ Рубльов О., Репринцев В. Репресії проти поляків в Україні у 30-ті роки // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1995. – № 1/2 (2/3). – С. 116–157; Луцький Ю. «Чеські справи» (1930–1937 рр.) // Там само. – 1999. – № 1/2 (10/11). – С. 156–168; Справа «Польської Організації Військової» в Україні: 1920–1938 рр. / Упор. С. А. Кокін, Р. Ю. Подкур, О. С. Рубльов. – К.: Гол. редкол. наук.-док. серії книг «Реабілітовані історією», 2011. – 472 с.

⁴² Рубльова Н. Антикоостьольна кампанія в УСРР: причини, інструментарій, перебіг (кінець 20-х – 30-ті рр.) // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1999. – № 1/2 (10/11). – С. 388–406; Його ж. Ліквідація в Україні ієрархії Римо-католицької церкви (кінець 1917–1937 рр.) // Там само. – 2000. – № 2/4 (13/15). – С. 311–330; Бажан О. Репресії серед духовенства та віруючих в УРСР в часи «великого терору»: статистичний аспект // Там само. – 2007. – № 2 (29). – С. 7–17; Тригуб О. Переслідування антисергієвської опозиції в РПЦ: з історії «істинно-православної церкви» (1932–1941) // Там само. – С. 39–60.

⁴³ 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2003. – № 2 (21). – 507 с.; 2005. – № 1/2 (24/25). – 344 с.; 2006. – № 1/2 (26/27). – 336 с.; 2007. – № 1 (28). – С. 9–62.

репресивної політики проти церкви. Оприлюднені документи (переважно з Галузевого державного архіву Служби безпеки України) продемонстрували весь арсенал оперативної роботи спецвідділів ДПУ, які проводили у церковному середовищі України, та Поділля зокрема, діяльність, спрямовану на розкол і занепад.

Актуальні питання механізму реалізації «Великого терору» висвітлено у працях С. Кокіна та М. Юнге⁴⁴. Особливу цінність мають аспекти досліджень, що стосуються діяльності так званих «трійок» у Вінницькій області. Складаючись із місцевих партійних, прокурорських і «чекістських» начальників, саме вони засуджували до розстрілу або на довгі роки ув'язнення в концтаборах десятки тисяч вінничан.

Важливим компонентом історіографічної бази з даної проблеми стала колективна праця українських дослідників, присвячена Україні у час «Великого терору» 1936–1938 рр. Особливо, на наш погляд, цікавий аналіз внутрішнього стану органів НКВС цього періоду, зроблений С. Богуновим⁴⁵. Він дослідив чистки у чекістському середовищі і здійснив їх періодизацію. Для виконання цього завдання в республіці було створено спеціальний підрозділ – оперативно-слідчу групу УДБ НКВС УРСР. За С. Богуновим, «єжовська чистка» відбувалася у три етапи: кінець 1936 – перше півріччя 1937 рр., друга половина 1937 р., перша половина 1938 р. На думку фахівця, мета цих акцій полягала в тому, щоб домогтися від органів держбезпеки цілковитої покірності для забезпечення всеосяжного контролю над суспільством. І її вдалося досягти. Ю. Шаповал аргументовано довів, що репресії проти суспільства та у середовищі самої каральної машини – процес, чітко керований союзним центром. Наявність відповідних директив про вжиття надзвичайних заходів та іс-

⁴⁴ Великий терор в Україні: «Куркульська операція» 1937–1938 рр.: У 2 ч. / Упор.: С. Кокін, М. Юнге; ред. кол.: О. Довбня, М. Юнге, Р. Біннер (та ін.). – К.: ВД «Києво-Могилянська академія», 2010. – Ч. 1. – 614 с.

⁴⁵ Богунов С. Чистки чекістських кадрів в Україні в період «єжовщини» // Україна в добу «Великого терору»: 1936–1938 роки / Авт.-упор. Ю. Шаповал (та ін.). – К.: Либідь, 2009. – С. 38–59.

нування системи лімітів яскраво демонстрували обличчя «замовника» – вищого політичного керівництва СРСР⁴⁶. А страх виконавців перед начальством за провал плану призводив до особистих ініціатив співробітників у пошуку потрібних «ворогів», що робило систему замкненою та життєздатною для виконання будь-яких завдань «вождя світового пролетаріату».

Дослідженням терору 1937–1938 рр. також займалися О. Мироненко, О. Бенько, В. Нікольський⁴⁷. Проблема класифікації джерел з історії сталінського терору описав Г. Папакін⁴⁸. У працях Р. Подкура охоплюються різні аспекти даної проблематики: створення й діяльність органів держбезпеки у Росії та Україні, їхні взаємини, агентурна, аналітична робота, інформаційне забезпечення⁴⁹. Окреме місце відведено роботі щодо джерелознавчої критики документів радянських каральних структур. Зокрема це його праця у співавторстві з В. Ченцовим, в якій дослідники провели аналіз механізму збору інформації органами

⁴⁶ Шаповал Ю. «Великий терор» в Україні: етапи, особливості, наслідки // Україна в добу «Великого терору»: 1936–1938 роки. – С. 10–37.

⁴⁷ Мироненко А.Н., Бенько А.П. Жертвы сталинского террора предвоенного пятилетия на Украине. – К.; Днепропетровск, 1994. – 18 с.; Нікольський В. Статистика політичних репресій 1937 р. в Українській РСР // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2000. – № 2/4 (13/15). – С. 103–112.

⁴⁸ Папакін Г. Джерела з історії «Великого терору»: проблеми класифікації // Політичні репресії в Українській РСР 1937–1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації: До 75-річчя «Великого терору» в СРСР: Мат. Всеукр. наук. конф., м. Київ, 15 березня 2012 р. / Упор.: О. Г. Бажан, Р. Ю. Подкур. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – С. 13–28.

⁴⁹ Подкур Р.Ю. Інформаційно-аналітична робота як один з напрямків діяльності спецслужб // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1998. – № 1/2 (6/7). – С. 342–356; Його ж. «Вінницький обласний відділ ДПУ повідомляє...» (Суспільно-політичне життя Поділля на початку 30-х років за матеріалами ДПУ) // Там само. – 1997. – № 1/2 (4/5). – С. 90–109; Його ж. Реакція співробітників органів державної безпеки УРСР на припинення «великого терору» (листопад 1938 – 1939) // Там само. – 2009. – № 1/2 (10/11). – С. 136–167; Його ж. Збройний виступ як радикальна форма опору радянській владі в УСРР в 1920-ті – початку 1930-х рр. (за матеріалами ВУЧК–ГПУ) // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. – К., 2005. – Вип. 31. – С. 90–102.

держбезпеки, а також здійснили класифікацію їх документації⁵⁰. Історики довели, що в оперативній роботі вони використовували як відкриті, так і таємні методи збору інформації, маючи розгалужену систему секретних співробітників та інформаторів, що давало змогу оперативно реагувати на ті чи інші події. Поряд із цим, система масового інформування давала можливість зосередити у ВУНК–ДПУ величезний корпус свідчень про різні сфери суспільного життя: економіку, політику, ідеологію, духовне, особисте життя людей⁵¹. В. Ченцов окремо займався вивченням політичних репресій та висвітлив різні аспекти діяльності органів НК–ДПУ⁵². Взаємовідносини органів радянської безпеки та партійної номенклатури досліджував М. Дорошко⁵³.

Увагу фахівців і громадськості привернули дослідження В. Окіпнюка, в яких з'ясовано правовий статус, функціональне призначення та компетенцію органів державної безпеки⁵⁴. Зокрема, аналізуючи реформування органів державної безпеки впродовж 1930–1934 рр., переконливо доведено, що такі заходи

⁵⁰ Подкур Р., Ченцов В. Документы органов государственной безопасности УССР 1920–1930-х годов: источниковедческий анализ. – Тернополь, 2010. – 372 с.

⁵¹ Там же. – С. 70.

⁵² Ченцов В. Табу – на думку, заборона – на слово: За матеріалами роботи політконтролю НК–ДПУ у 20-ті роки // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1994. – № 1. – С. 12–23; Його ж. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки. – Тернопіль, 2000. – 482 с.; Архирейський Д., Ченцов В. Антирадянська національна опозиція в УСРР в 20-ті рр.: погляд на проблему крізь архівні джерела // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2000. – № 2/4 (13/15). – С. 16–54.

⁵³ Дорошко М. Органи ВУЧК–ГПУ–НКВД у здійсненні контролю над компартійно-державною номенклатурою УСРР у 1920–1930-ті роки // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2003. – № 1 (12). – С. 50–59.

⁵⁴ Окіпнюк В.Т. Державне політичне управління УСРР (1922–1934): історико-юридичний аналіз. – К.: Вид-во Нац. акад. СБ України, 2002. – 290 с.; Його ж. Розвиток організаційної структури органів державної безпеки СРСР і радянської України у 1934–1941 рр. // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2008. – № 1/2 (30/31). – С. 292–310; Його ж. Правове оформлення створення НКВС УСРР (1934 р.) // Там само. – 2007. – № 2 (29). – С. 120–134.

«відкривали шлях до владного свавілля, створювали “законні” механізми для масових репресій»⁵⁵.

За реформу

«відбулося злиття в межах єдиної організаційної структури органів охорони громадського порядку, органів виконання покарань, військових формувань спеціального призначення та органів державної безпеки»⁵⁶.

Усе це створювало можливість для реалізації цими органами сталінського масового терору. Історико-правові дослідження діяльності органів держбезпеки виокремилися в науковий напрям⁵⁷.

Дослідження державної політики терору та її органів-виконавців у регіонах України проводили окремі історики. Так, М. Шитюк описав більшовицькі репресії на теренах Південної України⁵⁸, а у працях З. Лихолобової⁵⁹ та В. Нікольського⁶⁰ дана

⁵⁵ Окіпнюк В.Т. Реформа каральних органів УРСР (1930–1934 рр.): причини, передумови, юридичний зміст, наслідки // Радянські органи державної безпеки в Україні (1918–1991): історія, структура, функції: Мат. круглого столу, 19 грудня 2013 р., м. Київ. – С. 138.

⁵⁶ Там само. – С. 155.

⁵⁷ Усенко І.Б. Україна в роки непу: доля курсу на революційну законність. – Харків: Ун-т внутр. справ, 1995. – 74 с.; Бенько О.П. Державно-правові аспекти політичного терору в Україні (1917–1953): Дис. ... канд. юрид. наук. – К., 1994. – 228 с.; Олійник О.І. Народний комісаріат внутрішніх справ України (1917–1941 рр.): структура, функції, діяльність: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Харків, 2000. – 19 с.; Правова ідеологія і право України на етапі становлення тоталітарного режиму (1929–1941) / Ред. О. М. Мироненко, І. Б. Усенко. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – 220 с.

⁵⁸ Шитюк М.М. Масові репресії проти населення Півдня України в 20–50-ті рр. ХХ ст. – К.; Миколаїв: Тетра, 2001. – 532 с.; Його ж. Південна Україна: колективізація і голод (1929–1933 рр.). – Миколаїв: Аскел, 2007. – 512 с.

⁵⁹ Лихолобова З.Г. Сталінський тоталітарний режим та політичні репресії кінця 30-х рр. в Україні (переважно на матеріалах Донбасу). – Донецьк: ДонДУ, 1996. – 143 с.; Її ж. Найбільша «чистка» в Донбасі // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1995. – № 1/2 (2/3). – С. 183–227.

⁶⁰ Нікольський В.М. «Велика чистка» 1937–1938 рр. в містах і селищах Донеччини та її відображення у матеріалах всесоюзних переписів 1937

проблема охоплена територіальними рамками переважно Донбасу. Вивченням терору на Одещині й Київщині займалися О. Бажан та О. Лошицький⁶¹. Репресивну політику 1920–1950-х рр. на Полтавщині висвітлено у працях Г. Ковтуна, В. Войналовича, Ю. Данилюка⁶² та вже згадуваного О. Лошицького⁶³, а Житомирщина у цьому контексті представлена в дослідженнях Є. Тіміряєва⁶⁴, В. Шмарчука⁶⁵, Т. Рафальської⁶⁶. Політичним репресіям на Кримському півострові присвячено спеціальну монографію⁶⁷. Поряд із цим, вагомий внесок у розвиток історичної регіоналістики з цієї проблеми зроблено завдяки науково-до-

та 1939 рр. // Вісник Донецького університету: Серія: Гуманітарні науки. – 2003. – № 1. – С. 169–173.

⁶¹ Бажан О., Лошицький О. Апогей «Великого терору» на Одещині (1937–1938 рр.) // Юго-Запад: историко-краеведческий научный альманах. – Одесса, 2007. – Вып. 3. – С. 163–175; Бажан О. 1937 рік на Київщині у світлі нових архівних джерел // Історія України: маловідомі імена, події, факти. – К., 2004. – Вип. 27. – С. 136–142; Його ж. Репресивна діяльність органів ВУНК–ДПУ–НКВС–КДБ на Київщині у 1919–1980-ті рр. // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2011. – № 1 (36). – С. 156–234.

⁶² Ковтун Г., Войналович В., Данилюк Ю. Масові незаконні репресії 20-х – початку 50-х років на Полтавщині // Реабілітовані історією. – К.; Полтава, 1992. – С. 29–44.

⁶³ Лошицький О. «Лабораторія»-2: Полтава: Документальні матеріали про масові репресії в Полтавській області у 1937–1938 рр. // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2000. – № 2/4 (13/15). – С. 129–179.

⁶⁴ Тіміряєв Є.Р. Репресії проти військових кадрів на Житомирщині (1937–1938 рр.) // Житомирщина: минуле, сьогодення, поступ у майбутнє: Наук. зб. – Житомир, 2007. – Т. 1. – С. 83–90.

⁶⁵ Шмарчук В.А. Репресії та політичні акції в селах Житомирщини у 20–60 рр. ХХ ст. // Волинь-Житомирщина. – Житомир, 2000. – Вип. 4. – С. 81–90.

⁶⁶ Рафальська Т. Радянська репресивна політика щодо польської меншини на Житомирщині // Історія та історіографія в Європі. – К., 2006. – Вип. 4. – С. 148–156; Її ж. Великий терор на Житомирщині // Український історичний журнал. – 2007. – № 3. – С. 66–75.

⁶⁷ Омельчук Д.В., Акулов М.Р., Вакатова Л.П., Шевцова Н.Н., Юрченко С.В. Политические репрессии в Крыму (1920–1940-е годы). – Симферополь, 2003. – 208 с.

кументальній серії книг «Реабілітовані історією». Застосування порівняльного аналізу щодо таких праць сприяє кращому розумінню специфіки діяльності органів держбезпеки на локальному рівні.

Історіографічний доробок, що висвітлює проблеми діяльності репресивних органів на території Поділля, чималий. Зазначимо, що в першій половині ХХ ст. керівництво СРСР і УРСР приділяло цьому краю значну увагу. Специфіка його полягала в тому, що, *по-перше*, в економічному плані аграрний сектор був одним із провідних в Україні, тому тут, порівняно з промисловими районами, більше відчувалися наслідки колективізації, розкуркулювання та голоду. *По-друге*, за «контрреволюційною засміченістю» Поділля займало одне з перших місць у республіці. Комуністичні керманічі та керівники органів ВУНК–ДПУ це пояснювали відсутністю «пролетарських осередків», а також сусідством із «капіталістичними» Польщею та Румунією, що «завжди мали експансіоністські настрої щодо України». *По-третє*, перебування свого часу у Вінниці та Кам'янці-Подільському уряду Української Народної Республіки ще довго живило державницькі ідеї серед різних верств місцевого населення⁶⁸. А той факт, що частина селян служила в арміях УНР і ЗУНР, впливав на радикальні форми протесту проти радянської влади – у період колективізації та розкуркулювання опір переріс у справжню селянську війну. *По-четверте*, на Поділлі існувала численна польська національна меншина, що, безумовно, брала до уваги комуністична влада. Така специфіка Поділля вплинула й на зміст діяльності органів держбезпеки. Об'єктів для політичних репресій було чимало – від «петлюрівських націоналістичних елементів» до польських «шпигунів-фашистів».

Деякі спроби узагальнення напрацювань дослідників щодо політичних репресій у регіоні вже зробили Т. Антонішина та

⁶⁸ Подкур Р. Настрої населення в інформаційно-аналітичних документах органів держбезпеки (початок 1920-х – 1930-ті рр.) // Настрої та поведінка населення Поділля в умовах сталінської революції «згори»: 1928–1940: Зб. док. та мат. / Авт. вступ. ст.: В. Васильєв, Р. Подкур; упор.: Р. Подкур, В. Васильєв, П. Кравченко, В. Петренко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – С. 53.

П. Цимбалюк⁶⁹. Проте зазначимо, що перші наукові обговорення каральної практики та народного опору більшовицькій владі на Поділлі відбувалися в рамках історико-краєзнавчих конференцій. Досліджувалися колективізація й голод 1932–1933 рр.⁷⁰, селянські повстання⁷¹, політичні настрої різних категорій на-

⁶⁹ Антонішина Т.А. Політичні репресії на Поділлі в працях місцевих краєзнавців // Політичні репресії та голодомори на Вінниччині в ХХ ст. у контексті національної пам'яті: Мат. обл. наук.-практ. конф. – Вінниця, 2006. – С. 14–19; Цимбалюк П.І. Політичні репресії на Вінниччині в друкованих джерелах, дослідженнях та спогадах очевидців // Роль краєзнавства у соціально-економічному і культурному розвитку регіону: Мат. III Міжнар. наук.-практ. конф., м. Вінниця, 10–12 жовтня 2012 р. – Вінниця, 2013. – С. 38–41.

⁷⁰ Винокурова Ф.А., Ковальова Є.П. Голод на Вінниччині в 1932–1933 рр. очима очевидців // Тези доп. IX Він. обл. іст.-краєзн. конф. – Вінниця, 1990. – С. 84–85; Вовкодав В.П. Голод 1932–1933 рр. у приказах селян села Крамального Жмеринського району // Тези доп. XI Він. обл. іст.-краєзн. конф., м. Вінниця, 3 вересня 1992 р. – Вінниця, 1992. – С. 66–68; Кравченко П. Подільське село в умовах голоду 1934–1935 рр. // Тези доп. XIX Він. обл. іст.-краєзн. конф., м. Вінниця, 18 лютого 1999 р. – Вінниця, 1999. – С. 52–53; Васильєв В., Подкур Р. Невідомий голод 1934–1935 рр. на Поділлі // Там само. – С. 53–54; Петренко В. Сільське господарство Вінниччини в 30-х роках ХХ ст. // Тези доп. XIV Він. обл. іст.-краєзн. конф., м. Вінниця, 5 вересня 1995 р. – Вінниця, 1995. – С. 74; Його ж. Документи Державного архіву Вінницької області про колективізацію та голод на Поділлі в 1928–1934 рр. // Там само. – С. 67–68; Його ж. Подільське село напередодні суцільної колективізації сільського господарства // Тези доп. XVIII Він. обл. іст.-краєзн. конф., м. Вінниця, 3 лютого 1998 р. – Вінниця, 1998. – С. 67–68; Громова Л. Продовольча криза на Поділлі в 1927–1928 рр. // Там само. – С. 69–70.

⁷¹ Зінченко А.Л. Визвольний рух на Поділлі у 20–30-ті роки ХХ ст. // Тези доп. XI Він. обл. іст.-краєзн. конф. – С. 4–6; Григорчук П.С. Репресії проти селянства на Поділлі в 20–30-х рр. ХХ ст. // Там само. – С. 52–53; Подкур Р. Повстанський рух на Поділлі у 20-х рр. ХХ ст. (За матеріалами Подільської надзвичайної комісії) // Тези доп. XVI Він. обл. іст.-краєзн. конф., м. Вінниця, 11 лютого 1997 р. – Вінниця, 1997. – С. 58–59; Огнев'юк С. Заворушення селян у Немирівському районі в 1930 р. // Тези доп. XVII Він. обл. іст.-краєзн. конф., м. Вінниця, 18 вересня 1997 р. – Вінниця, 1997. – С. 59–60; Гурницький З. Виступ селян у Немиріві в 1930 р. // Там само. – С. 62; Масловський М. До історії селянського руху на Вінниччині в 1932 р. // Тези доп. XIX Він. обл. іст.-краєзн. конф. – С. 54–56.

селення⁷², репресії та масовий терор⁷³. Окремо розглядалися гоніння проти церкви та культури⁷⁴.

Актуальні проблеми дослідження діяльності органів держбезпеки під час Голодомору 1932–1933 рр. на Поділлі висвітлено у працях С. Гальчака, С. Маркової⁷⁵. Джерелознавчий аналіз документів «чекістських органів» того часу зроблено Р. Подкуром та В. Петренком⁷⁶. Зокрема, перший чимало уваги приділив дослідженню безпосередньої оперативної роботи – порядку інформування агентів та збору інформації, а також реагуванню на неї, взаємодії з партійними структурами тощо. Історик

⁷² Васильєв В. Політичні настрої в Червоній армії на Вінниччині в 1932–1933 рр. // Тези доп. XIII Він. обл. іст.-краєзн. конф., м. Вінниця, 6 вересня 1993 р. – Вінниця, 1993. – С. 76–75; Петренко В. Політичне становище в селах Тульчинської округи навесні 1930 р. // Тези доп. XIX Він. обл. іст.-краєзн. конф. – С. 50–51.

⁷³ Григорчук П. Джерела до вивчення репресій 30-х рр. ХХ ст. на Вінниччині // Тези доп. XIV Він. обл. іст.-краєзн. конф. – С. 78–79; Мазило І., Калитко С. Працівники цукрової промисловості Вінницької області – жертви тоталітарного режиму 30–40-х рр. // Там само. – С. 79–80; Малигін А. Єжовщина на Вінниччині // Там само. – С. 80–81; Мазило І., Паламар І. Репресії проти працівників цукрової промисловості Вінниччини в 1937–1938 рр. // Тези доп. XVII Він. обл. іст.-краєзн. конф. – С. 67–68; Кравець М. Жертви більшовизму на Вінниччині // Тези доп. XIX Він. обл. іст.-краєзн. конф. – С. 11–15; Мазило І. Дослідження про жертви тоталітарного режиму 30-х рр. на Вінниччині // Там само. – С. 49–50.

⁷⁴ Нозицький П. Переслідування Української автокефальної православної церкви на Вінниччині в 1934–1935 рр. // Тези доп. XVII Він. обл. іст.-краєзн. конф. – С. 62–63.

⁷⁵ Гальчак С. Передумови та причини голоду 1932–1933 рр. на Поділлі // Голодомор як засіб політичного терору: Мат. наук.-практ. конф. (м. Вінниця, 29 листопада 2002 р., 26 листопада 2003 р.) / Редкол.: С. Д. Гальчак (гол.), М. Г. Баланюк, В. І. Лазаренко та ін. – Вінниця: Книга-Вега, 2004. – С. 15–22; Маркова С.В. Голодомор 1932–1933 років на Поділлі. – К.: МАУП, 2003. – 116 с.

⁷⁶ Подкур Р. Документи ДПУ як джерело вивчення колективізації та голоду 30-х років на Поділлі // Голодомор як засіб політичного терору... – С. 107–113; Петренко В. Документи Державного архіву Вінницької області як джерело вивчення голодомору на Вінниччині // Там само. – С. 118–127.

дослідив регіональні особливості сталінського терору на території Поділля⁷⁷.

Аналіз політичних репресій періоду єжовщини на Вінниччині, використавши архівно-кримінальні справи реабілітованих, зробив А. Малигін⁷⁸. У працях А. Давидюка та І. Мазила визначено характерні особливості здійснення репресій щодо різних соціальних категорій населення Поділля⁷⁹.

Проблемою вивчення «Великого терору» на Поділлі займався чимало істориків. Серед них – К. Завальнюк і Т. Стецюк, які дослідили передумови та зміст масових репресій, а також створили ряд біографічних нарисів визначних вінничан, що стали жертвами терору⁸⁰. Спогади репресованих подолян зібра-

⁷⁷ Подкур Р. Колективізація 1930-х рр. очима співробітників органів державної безпеки (На матеріалах Поділля) // Вінниччина: минуле і сьогодення: Краєзнавчі дослідження. – Вінниця: ДП ДКФ, 2005. – С. 254–263; Його ж. Органи державної безпеки у становленні однопартійної системи в Україні на початку 1920-х рр. (на прикладі Подільського та Полтавського губвідділів ВЧК-ГПУ) // Політичні репресії та голодомори на Вінниччині в ХХ ст. у контексті національної пам'яті. – Вінниця, 2006. – С. 29–48; Його ж. Регіональні особливості «Великого терору» 1937–1938 рр. на західному кордоні СРСР-УРСР (На матеріалах Поділля) // Краєзнавство. – 2012. – № 1. – С. 75–84.

⁷⁸ Малигін А. Червона акула (Єжовщина на Вінниччині): документально-публіцистичні нариси. – Вінниця, 1995. – 96 с.

⁷⁹ Давидюк А.Т. Як одвітив брат за брата: Маловідомі сторінки з життя родини Коцюбинських у радянські часи // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1995. – № 1/2 (2/3). – С. 366–371; Його ж. «Репресований джаз» // Там само. – 1997. – № 1/2 (4/5). – С. 302–316; Його ж. Застосування психологічного та фізичного методів впливу слідчими вінницької тюрми в період масових репресій (1937–1938 рр.) // Наукові записки Він. держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Вип. 1: Серія: Історія. – Вінниця, 1999. – С. 101–106; Мазило І.В., Паламар І.Г. Репресії 30-х років на Вінниччині (На матеріалах цукрової промисловості краю) // Там само. – С. 107–109; Мазило І.В., Воловик В.П. Репресії 30-х років проти національних меншин в Україні // Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність. – Житомир, 1999. – С. 379–382; Мазило І.В. Жертви репресій 30-х років на Вінниччині // Збірник наукових праць – Вип 1. – Ужгород, 1999. – С. 127–132.

⁸⁰ Завальнюк К.В., Стецюк Т.В. Червоний смерч над Поділлям. – Вінниця: Держ. картогр. ф-ка, 2008. – 248 с.

но у книзі «Червоні жорна»⁸¹. Видання підготувала обласна редакційна колегія з підготовки тому «Вінницька область» із серії «Реабілітовані історією».

Матеріали «Вінницької трагедії» – масового вбивства громадян органами НКВС, що відбулося у Вінниці 1937–1938 рр. – опубліковано Є. Сверстюком⁸². Ці події також висвітлено в дослідженні О. Лошицького та М. Кравця⁸³. Доповнює тему масових репресій праця, в якій уміщено список жертв із «вінницьких могил»⁸⁴.

Загальну картину репресивної політики більшовиків на Поділлі подав В. Васильєв. При цьому дослідник зауважив:

«[...] здійснення політичного курсу керівництвом компартії завжди являло собою певну суміш, поєднання правових дій та державного терору»⁸⁵,

і це було необхідною умовою виживання комуністичного режиму. Серед причин масових політичних репресій в Україні та на Поділлі автор виокремив геополітичний фактор – територія-плацдарм для експорту «світової революції» і як форпост, що мав прийняти удар майбутньої війни. Другий аспект полягав у тому, що Поділля межувало з Польщею та Румунією, які для ра-

⁸¹ Червоні жорна: Спогади репресованих, членів їх родин, свідків репресій: Випуск 2-й серії «З архівів ВЧК-ДПУ-НКВС-МДБ-КДБ». – Вінниця: ДОВ «Вінниця», 1993. – 80 с.

⁸² Вінниця: злочин без кари (Документи, свідчення: Матеріали про більшовицькі розстріли у Вінниці в 1937–1938 рр.) / Ред. і упор. Є. Сверстюк. – К.: Воскресіння, 1994. – 333 с.

⁸³ Лошицький О. «Лабораторія»: Нові документи і свідчення про масові репресії 1937–1938 рр. на Вінниччині // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1998. – № 1. – С. 138–226; Кравець М.М. Терор на Вінниччині в роки тоталітаризму // Вінниччина: минуле та сьогодення: Краєзнавчі дослідження. – Вінниця: ДП ДКФ, 2005. – С. 251–253.

⁸⁴ Народовбивство в Україні: офіційні матеріали про масові вбивства у Вінниці / Ред. О. Романів. – Л., 1995. – 263 с.

⁸⁵ Васильєв В. Репресивна політика керівництва СРСР на Поділлі: погляд з ХХІ ст. // Політичні репресії на Поділлі в ХХ ст.: Мат. Міжнар. наук.-практ. конф., м. Вінниця, 23–24 листопада 2001 р. / Ред. А. Т. Давидюк, П. М. Кравченко, В. П. Лациба. – Вінниця: Велес, 2002. – С. 13.

дянської влади були країнами «ворожого капіталізму». Третьою причиною був потужний національно-визвольний рух і масовий, хоча й стихійний, селянський опір, що іноді набирив характеру справжньої селянської війни. Наявність на території Поділля національних меншин, зокрема польської, теж було враховано при плануванні репресій. Проте В. Васильєв зробив акцент на тому, що в основі етнічних чисток були політичні міркування, а не етнічний принцип⁸⁶. Характерні риси політичних репресій на Поділлі визначив також П. Кравченко, серед яких дослідник вирізняє їх антинаціоналістичну спрямованість – звинувачення репресованих у «націоналізмі», «українському шовінізмі», «націоналістичних ухилах»⁸⁷.

Чималий внесок у дослідження теми діяльності каральних органів на Поділлі та репресій загалом зробили викладачі Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серед них слід відзначити С. Калитку, П. Кравченка, І. Романюка, П. Григорчука, Ю. Зінька, С. Сергійчука, А. Лисого, праці з історії Поділля яких уміщено в університетському збірнику⁸⁸. Фахівці розглядали різноманітні проблеми взаємовідносин радянської влади та населення, висвітлювали питання колективізації, розкуркулювання, голоду та масових репресій.

Велику роль у вивченні проблеми діяльності органів держбезпеки на Поділлі відіграла науково-редакційна група з підготовки вінницьких томів серії книг «Реабілітовані історією». Області присвячено чотири книги, в яких уміщено статті фахівців з інтерпретації політичних репресій, а також повний перелік прізвищ репресованих подолян, архівні публікації, фотодокумен-

⁸⁶ Васильєв В. Причини та механізми здійснення масових політичних репресій на території Вінницької області в 20–30-і рр. // Політичні репресії на Поділлі (20–30-ті рр. XX ст.) / В. Ю. Васильєв, С. Л. Калитко, П. - М. Кравченко, Р. Ю. Подкур. – Вінниця: Логос, 1999. – С. 9–23.

⁸⁷ Кравченко П. М. Характер політичних репресій на Вінниччині в 20–30-х рр. // Політичні репресії та голодомори на Вінниччині в XX ст. у контексті національної пам'яті. – С. 20–28.

⁸⁸ Див.: Наукові записки: Серія: Історія. – Вип. I–XVIII. – Вінниця, 1999–2014.

ти⁸⁹. Видання характеризується новітнім науково-методичним апаратом, що є запорукою актуальності його використання в майбутніх дослідженнях.

Важливою тенденцією світової історичної науки останніх років у вивченні проблем діяльності радянських органів державної безпеки стала підготовка та випуск збірників документів і науково-документальних видань. Сьогодні у вільному доступі знаходяться чимало цікавих книг такого роду. Видання з російської науково-документальної серії містить документи щодо оперативної роботи органів держбезпеки, а також накази та розпорядження партійних органів, котрі стосувалися їхньої діяльності⁹⁰.

Помітною подією стала публікація російськими дослідниками документів, де розкрито діяльність радянських органів державної безпеки на селі, перебіг політики колективізації та розкуркулення (у тому числі в Україні та на Поділлі)⁹¹. Не можна залишити поза увагою семитомне документальне видання з історії сталінського ГУЛАГу. Перший том містить документи органів держбезпеки, керівних партійно-державних структур про планування, проведення та результати основних репресивних акцій. Опубліковані матеріали показали динаміку сталінського терору та виявили основні механізми його реалізації⁹². У

⁸⁹ Реабілітовані історією: У 27 т.: Вінницька область. Кн. 1–4. – Вінниця, 2006–2012.

⁹⁰ Лубянка: ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ 1917–1960: Справочник / Сост., введ. и прим. А. И. Кокурина, Н. В. Петрова; науч. ред. Р. Г. Пихоя. – М.: МФД, 1997. – 352 с.; Лубянка: Органы ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ: 1917–1991: Справочник / Под. ред. акад. А. Н. Яковлева; авт.-сост.: А. И. Кокурин, Н. В. Петров. – М.: МФД, 2003. – 768 с.

⁹¹ Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД: 1918–1939: Документы и материалы: В 4 т. – М.: РОССПЭН, 2000–2005; Трагедия советской деревни: Коллективизация и раскулачивание: 1927–1939: Документы и материалы: В 5 т. – М.: РОССПЭН, 1999–2006.

⁹² История сталинского ГУЛАГа: Конец 1920-х – первая половина 1950-х гг.: Соб. док. в 7 т. Т. 1: Массовые репрессии в СССР / Отв. ред. Н. Верт, С. В. Мироненко; отв. сост. И. А. Зюзина. – М.: РОССПЭН, 2004. – 728 с.

другому томі вміщено матеріали про формування структур радянських каральних органів та їх кадровий склад. Матеріали дозволяють простежити основні етапи реорганізації апарату ОДПУ–НКВС на всесоюзному рівні та характеризують кадрову політику таких органів⁹³.

Серед українських публікацій слід відзначити збірник, підготовлений Ю. Шаповалом, В. Пристайком, В. Золотарьовим⁹⁴. Тут уміщено раніше недоступні дослідникам матеріали, що розкривають невідомі сторони оперативної діяльності органів держбезпеки у 1920–1930-х рр. у Подільському регіоні. Перебіг політичних репресій у краї та роль органів державної безпеки в їх здійсненні відображено в документальних частинах уже згадуваних книг «Реабілітовані історією: Вінницька область».

Документи про репресії на території Поділля опубліковано у тематичних збірниках⁹⁵. Матеріали свідчать про масовий спротив населення сталінській політиці. Особливо загрозливими для більшовиків були антиколективізаційні виступи селян у 1930 р., коли радянську владу вдалося ліквідувати у 73 подільських селах. Саме органи держбезпеки займалися відновленням комуністичного порядку та «вичищенням класово-ворожих елементів» у прикордонних із Польщею та Румунією районах. Опубліковані документи дозволили простежити механізм депортацій населення, практикованих органами ДПУ. Продемонстровано окремі аспекти репресій як проти різних верств суспільства, так і щодо партійно-радянських структур. Також можемо зрозуміти, як в очах пересічних громадян виглядали працівники держбезпеки та представники державно-партійної

⁹³ История сталинского ГУЛАГа: Конец 1920-х – первая половина 1950-х гг. – Т. 2: Карательная система: структура и кадры / Отв. ред. и сост. Н. В. Петров; отв. сост. Н. И. Владимирцев. – М.: РОССПЭН, 2004. – 696 с.

⁹⁴ Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К.: Абрис, 1997. – 608 с.

⁹⁵ Політичні репресії на Поділлі (20–30-х рр. ХХ ст.). – Вінниця: Логос, 1999. – 248 с.; Настрої та поведінка населення Поділля в умовах сталінської революції «згори»: 1928–1940: Зб. док. та мат. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – 528 с.

номенклатури. Матеріали демонструють динаміку реакції населення на різноманітні заходи радянської влади.

Об'єктом уваги дослідників стала мемуаристика колишніх співробітників «органів». Незважаючи на специфічність такого роду джерел, зокрема їх суб'єктивізм, у пригоді історикам стали спогади М. Шрейдера⁹⁶, П. Судоплатова⁹⁷, Г. Саннікова⁹⁸ та ін. У цих працях віддзеркалено ті процеси державного терору, в якому їх автори безпосередньо брали участь.

Таким чином, проаналізувавши основний історіографічний масив з проблематики діяльності радянських органів держбезпеки в Україні й на Поділлі, відзначимо, що даний напрям досліджень активно розвивається впродовж останніх років. На нашу думку, сучасний історіографічний процес має певні особливості. Першою характерною рисою стала тенденція посилення вивчення специфіки регіонів – поряд із фундаментальним студіюванням терору та репресій фахівці звертають погляд на регіональні аспекти проблеми. Друга особливість полягає у спрямованості досліджень на каральну практику проти окремих соціальних груп і категорій населення. Виокремлюється висвітлення заходів проти національних меншин, передовсім поляків, німців, румун, греків. Четверта ознака історіографічного дискурсу – дослідження способів державного терору, у тому числі політики голоду, арештів, депортацій, розстрілів. У цьому контексті найбільший масив становлять вивчення Голодомору 1932–1933 рр. та «Великого терору» 1937–1938 рр.

Однак наявна на сьогодні історіографія не охопила всього спектру проблем діяльності репресивних структур. Якщо функціонування органів ВНК–ДПУ–НКВС у республіканському масштабі досліджується доволі активно, то на регіональному рівні бачимо прогалини. Для прикладу, діяльність органів держбезпеки на території Поділля повністю не висвітлено, особливо

⁹⁶ Шрейдер М.П. НКВД изнутри: записки чекиста. – М.: Возвращение, 1995. – 255 с.

⁹⁷ Судоплатов П.А. Спецоперации: Лубянка и Кремль: 1930–1950 гг. – М.: ОЛМА-Пресс, 2005. – 687 с.

⁹⁸ Санников Г. Большая охота. – М.: ОЛМА-Пресс, 2002. – 510 с.

період 1928–1938 рр. Наявний історіографічний доробок з цього відрізка тематично різноманітний і розрізнений. Найбільше досліджень, як уже зазначалося, припадає на тему Голодомору та «Великого терору», при цьому інші періоди залишаються без достатньої уваги. Більше того, основні хронологічно-тематичні студії часто розглядали репресії вже як наслідок діяльності репресивних органів або реалізації наказів Кремля, упускаючи, таким чином, сам процес та механізм реалізації державного терору. Специфіку Поділля в реалізації органами держбезпеки сталінської політики повністю не висвітлено, досі не з'ясовано механізм взаємодії їх із партійними структурами, іншими радянськими органами. Такий стан речей ставить на порядок денний продовження активних пошуків у цьому напрямі.

Джерелознавчий аспект нашої проблеми вимагає залучення найновіших опублікованих матеріалів, а також досі неопрацьованих документів з архівних фондів. Актуальною залишається вимога кваліфікованого джерелознавчого підходу дослідника до роботи з матеріалами. Лише такий алгоритм забезпечить цінність майбутніх праць. Найбільш перспективним напрямом вважаємо подальше вивчення регіональних особливостей функціонування органів держбезпеки у вертикалі державного терору. Іншим серйозним та відкритим вектором майбутніх студій залишається написання синтетичної праці з проблем роботи органів держбезпеки, проте реалізація цієї наукової мети неможлива без певного етапу аналітико-синтетичного дослідження проблеми.

Гула С. Современные тенденции и проблемы историографии деятельности советских органов государственной безопасности на Подолье (1928–1938 гг.)

В статье раскрываются проблемные аспекты исторических исследований деятельности советских органов государственной безопасности на территории Подолья в 1928–1938 гг.

Ключевые слова: историография, Подолье, органы государственной безопасности, государственный террор, политические репрессии.

Hula S. Current Trends and Problems of Historiography Activities of Soviet State Security Organs on the Territory of Podillia Region (1928–1938)

The article deals with the problematic aspects of historical research activities of the Soviet state security organs on the territory of Podillia region in 1928–1938.

Key words: historiography, Podillia region, state security, state terror, political repression.